

'בית הועד' והספרות התורנית

בית הועד - תשס"ג

המאמר שלהלן נערך כדברי פתיחה ליום העיון הראשון בנושא 'עריכת ספרי רבותינו הקדמונים וההדרתם' שהתקיים בירושלים ב"ב מנחם אב תשס"ג. נשאו בו דברים מגדולי תלמידי החכמים והמומחים לעריכת כתבי רבותינו הקדמונים. את רובם של הדברים אנו מגישים לכם פה היום כתובים וערוכים, עם כמה תוספות חשובות.

יום העיון נערך על ידי 'בית הועד לעריכת כתבי רבותינו' – יוזמה עצמאית של קבוצת אברכים העוסקים בתחום העריכה והההדרה. ביום העיון הראשון השתתפו קרוב למחצית האלף בני תורה, הרבה מעל ומעבר למה שציפו המארגנים, בעיקר בהתחשב בהתראה הקצרה ובפרסום המצומצם. אנו מקווים שנורתה בו אבן פינה לסידרה של פעילויות שמטרתם להגביר חיילים לעריכה איכותית של ספרי רבותינו הקדמונים, לתועלת לומדי התורה בכל אתר ואתר.

בנוסף לעריכת ימי עיון שנתיים בנושאים אלו עוסקים אנשי 'בית הועד' בהקמת מסגרות לשיעורים והרצאות בתחומים הנ"ל; הודעה על פתיחתן תבוא אי"ה בהזדמנות קרובה. כמו כן נערך 'בית-הועד' להוצאה קבועה של במה ספרותית זו, על מנת שתרכז את הדיונים והחידושים בתחום עריכת ספרים וההדרתם.

ברצונו של 'בית-הועד' להוות בסיס לקשר בין תלמידי חכמים וחוקרים תורניים העוסקים בתחומים אלו, על ידי העברת מידע ביניהם. זה המקום לפנות לת"ח העוסקים בתחומים הנ"ל למלא את פרטיהם האישיים, נסיונם בעבר ותחומי התעניינותם, ולשלוח אותם בפקס 02.5862848 או לפי הכתובת: 'בית הועד', רח' לופיאן 9, ירושלים 97422.

עורכי ספרים - מקומם, יחודם, ואחריותם

גדולה היא העריכה, שעליה דרש רבי עקיבא במכילתא 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם - ערכם לפניהם כשלחן ערוך [ומוכן לאכול לפני האדם]'; ובעירובין נד, ב בשמו: 'מנין שחייב [השונה לתלמיד] להראות לו פנים [במה שהוא מלמדו], שנאמר אשר תשים לפניהם'. הספרים שעל עריכתם וההדרתם אנו נותנים כאן את הדעת, מקיפים את כלל 'התורה שבעל פה' שכתב – ספרות חז"ל - המשנה, שני התלמודים ומדרשי ההלכה והאגדה, ספרי הגאונים, הראשונים, וגדולי האחרונים. העריכה וההדרה של הספרים הן החוליות המקשרות בין תוכן דברי הספר או המחבר, לאופן קליטתו אצל הלומד והמעייין, וכשהן מדויקות ומסודרות, מקיפות ומבוארות, הרי הן מגישות ללומד דברים ברורים ושמחים, בהירים ומאירים.

צורת הספר ועריכתו

צורת הספר של 'התורה שבעל פה' המועברת בכתב עברה התפתחויות רבות. הכתיבה הראשונית, על גבי מגילות נגללות, פינתה את מקומה לכתיבה על גבי 'פנקסים' העשויים דפים דפים; בכך פחתה במידה מסוימת תחושת השלימות של הספר והרצף שבו, אבל הוקל מאוד המעבר בין דפי הספר. מאוחר יותר החליפו מכוונות הדפוס את עבודת המעתיקים, ובכך מצד אחד התאפשרה הפצה נרחבת יותר של הספרים והורדה משמעותית במחירם, ומאידך גיסא קיבע הדפוס לדורות את הנוסח שהותקן בו, על מעלותיו ומגרעותיו. שיכלולים רבים עברו מכוונות הדפוס במשך השנים, עד שהגענו עתה לעידן המחשב האלקטרוני והדפוס הדיגיטלי שהקלו מאד על הכתיבה, העריכה וההדפסה, ובעקבותיהן גם על הפצת הספרים, עד שאין לך היום בית בישראל שיש בו ריח תורה שאין בו כמה וכמה מדפים מלאים בספרי רבותינו הקדמונים לגוניהם.

אופן העריכה של פנים הספר, אף הוא עבר שינויים רבים והתפתחויות שונות במשך הדורות. המשנה והתלמוד סודרו ונערכו במיוחד לצורך שינון בעל פה, שכן כך היתה דרך לימודם, וצורה זו נשארה גם כשהן הועלו על גבי הכתב. תורתן של הגאונים נערכה בצורות שונות, חלקה כספרי הלכה על נושאים מוגדרים, חלקה כדרשות על סדר הפרשיות, וחלק נוסף נכתב כתשובות וכפירושים שנאספו ונערכו לפי סדר כלשהו, על-פי רצונו וטעמו של המלקט-העורך. גם בתקופות שלאחריהם מופיעות צורות שונות של עריכה. רש"י ערך את פירושו ותיקוני נוסחאותיו בצורת קונטרסים על סדר המסכתות. הרי"ף ערך את הלכותיו בדרך של הבאת תמצית סוגיות הבבלי והכרעתם להלכה. הרמב"ם ערך ספר הלכה בסדר חדש שייצר הוא. ר' יעקב בעל הטורים ערך את ספרו על פי עקרונות שימושיים, בחלוקה לנושאים ולזמנים וכו', ומרן הבית יוסף המשיך בדרכו – בתחילה בספרו הגדול, ואח"כ בדרך מקוצרת יותר בשולחן הערוך, כאשר הרמ"א ערך את השגותיו כהגהות בתוך דברי השו"ע וכו'.

בשלב מסוים החלה עריכת ספרי יסוד להיעשות בצורה המוכרת לנו היום, כשספר היסוד המדובר מופיע במרכז העמוד וסביבו חונים 'נושאי כליו', הספרים שחוברו עליו. העריכה מסוג זה התפתחה עם הזמן, וכיום מורכבים על מסכתות התלמוד הבבלי ושאר ספרי היסוד עשרות רבות של פירושים מכל הזמנים. יש להניח כי צורה זו של עריכה פיתחה את התלות של הלומד במפרש ומיעטה במידת-מה את ערך ההבנה העצמית, ובמקביל העלתה מאוד את תדירות השימוש בפירושים שנבחרו לחנות 'על הדף' של ספר היסוד בהשוואה לפירושים הנמצאים בספרים אחרים. צורה נוספת של עריכה החלה להיות רווחת בדורות האחרונים. מדובר בעריכה שמטרתה לתת למעיין את כל הידע הדרוש לו כדי שיוכל להבין את דברי המחבר על-בוריים מכל זווית אפשרית. ידע זה כולל הבאת שינויי הנוסח שבספר, ציונים לנוסחאות שהיו לפני המחבר בספרים שהשתמש בהם, ציונים למקורות אפשריים שהיו לפני המחבר בכתבו את ספרו והשוואת דבריו לדבריהם, וכן השוואה של דברי המחבר לדעות אחרות שנאמרו בענין, והפנייה לספרים מאוחרים יותר שדנו בדברי המחבר. עריכה מסוג זה משתדלת לתת למעיין את כל הכלים הנדרשים לו כדי שהוא יוכל להבין את דברי המחבר ולהעמיק בדבריו באופן מיטבי.

בשנים האחרונות הופיע סוג חדש של ספרים, והם הספרים ה'אלקטרוניים'. מדובר על ספר שאינו מודפס כלל על נייר אלא קיים במדיה אלקטרונית בלבד, כשהוא מנצל את האפשרויות הבלתי-רגילות המצויות בטקסטים מסוג זה – הפניות מקושרות, שיטות שונות של חיפוש ושל זיכרון, אפשרות לצרף את הערות הלומד לדברי מחבר הספר (מעין 'הגהות' פרטיות), צירוף צבע, קול ותמונה לטקסט הכתוב, ועוד ועוד. הספרים האלקטרוניים עדיין לא תדירים במקומותינו בשימוש יום יומי, אבל ניתן להניח שהם יתפסו במידה רבה את מקומם של ספרי הדפוס, מעין אותה צורה שבה כבשו ספרי הדפוס את מקומם של כתבי היד. בספרים אלקטרוניים האפשרויות לעימוד ולעריכה רבות מאוד, והשאלה מהי הדרך הטובה והנבונה לעריכה מסוג זה עדיין בראשית בירורה.

הלומד והעורך

מה בין הלומד תורה לעצמו, לבין העוסק בעריכת ספרי רבותינו? הלומד תורה לעצמו עוסק בסוגיות שליבו חפץ, ושואף להגיע להישגים שהוא קבע לעצמו תוך כדי שימוש בכלים שידו מגעת אליהם. מה שאין כן העוסק בעריכה התורנית, עליו לעסוק בעקביות בענייני הספר שבחר לערוך,

עליו לשאוף להגיע להישגים קבועים ומוגדרים מראש, ועליו להשתמש בכל הכלים הקיימים כדי שמלאכתו תהיה מושלמת.

העיסוק הנדרש בעריכת ספרים וההדרתם אינו תמיד עיסוק טהור בחכמת התורה; יש בו גם צד של 'מלאכה' שלכאורה אין כולה קודש, כגון חיפוש אחר גירסה נכונה או ביאורי מילים לועזיות, או תיאור המציאות שבה עוסק המחבר, או הבאת ידיעות היסטוריות הקשורות לרבותינו ובתי מדרשם וכדומה. עובדה זו יש בה כדי להוליד ספק שמא העורך עוסק 'בבורסקי', ואף על פי שאי אפשר לעולם התורה בלא עורכים ומהדירים, אולי אשרי מי שעמלו ביגיעת התורה בלבד, והוא סומך על שולחנם של עורכים ומהדירים שיערכו לפניו את השולחן ופרשו לפניו את ספרי הקדמונים - מוגהים, ערוכים ומוערים! חשש זה עלול להרחיק את מיטב הלומדים מתחום עריכת ספרי רבותינו וההדרתם, וחבל.

שאלה זו מזכירה את המשא ומתן בין רבי חנניא ורבי חייא תלמידי רבנו הקדוש, דכד הוו מינצן - אמר ליה רבי חנניא לרבי חייא: בהדי דידי קא מינצית? ח"ו אי משתכחא תורה מישראל מהדרנא לה מפילפולי! - אמר ליה רבי חייא לרבי חנניא: בהדי דידי קא מינצית? דעבדי לתורה דלא תשתכח מישראל! מאי עבידנא, אזילנא ושדינא כיתנא, וגדילנא נישבי, וציידנא טבי ומאכילנא בשרייהו ליתמי, ואריכנא מגילתא וכתבנא חמשה חומשי, וסליקנא למתא ומקרינא חמשה ינוקי בחמשה חומשי, ומתנינא שיתא ינוקי שיתא סדרי, ואמרנא להו: עד דהדרנא ואתינא - אקרו אהדדי ואתנו אהדדי, ועבדי לה לתורה דלא תשתכח מישראל. היינו דאמר רבי: כמה גדולים מעשי חייא! ודווקא על מעשיו אלו של רבי חייא יצאה בת קול ואמרה לריש לקיש "תורה כמותו פלפלת, תורה כמותו לא ריבצת".

עריכה לשמה

על כותבי ספרי תורה אמרו חז"ל במסכת כלה (פרק ט) "כותבי ספרים... אינן רואין סימן ברכה לעולם... משום דמחסרין ומשום דמיתרין... ואי עסוקין לשמה רואין". אפשר שדברים אלו חלים היום על עורכי ומהדירי ספרי התורה שבעל פה, וכדברי הרא"ש הידועים שמצות כתיבת ס"ת חלה היום אף יותר על הכתיבה והרכישה של ספרי התורה שבעל פה. וכבר אמרו הדקדקנים "אם שגגת תלמוד עולה זדון, הרי ששגגת עריכה עולה פשע". מכאן למשנה זהירות הנצרך במלאכת הקודש של עריכת כתבי רבותינו הקדמונים, כדי שתהיה אמינה וכנה ונקיה ממחשבות זרות ומעשים זרים.

הגישה הנוחה הקיימת היום לכתבי היד של חיבורי הקדמונים או לתצלומיהם, ומאגרי המידע המצויים כיום על גבי תקליטורים בהישג יד כל אדם, מחייבים אותנו להעלות את הסטנדרטים בכל מה שנוגע לעריכת ספרי רבותינו הקדמונים, הן בהעתקות נאמנות יותר של כתבי היד, הן בקביעת דרך שיטתית וברורה להצגת נוסח טקסט המסתמך על כמה כתבי יד, והן בציונים עקביים ושיטתיים בענייני תוכן הספר עצמו.

ראוי לציין שיש לצפות גם מציבור הלומדים שיידע להעריך את המאמץ הגדול, החוכמה והמלאכה, שהקדישו המהדירים, כדי להציג לפניו ספר ערוך ומהודר כדבעי; ראוי על כן שציבור הלומדים יקפיד להשתמש בספרים מוגהים ומוערים ולא במהדורות 'מקולקלות', ישנות או חדשות. גם ההיזון ההדדי חשוב מאוד: כדאי וחשוב שהלומד ישתדל להעיר ולהאיר למהדיר

הספר שבו הוא משתמש על תקלות ושיבושים שהוא מוצא לפניו בזמן עיונו בספר, כדי שהם יתוקנו במהדורות הבאות. שיתוף הפעולה הזה בין לומדים למהדירים יכול להזניק את האיכות התורנית של ההדרת הספר התורני לפסגות, בעזרת ה' יתברך.

* * *

אנו מקווים שבעז"ה תנופה חדשה תגיע לתחום ההדרת ספרי הקדמונים ועריכתם, ונזכה לראות בהרמת קרן התורה. 'ויהיו נא אמרינו ומעשינו לרצון לפני אדון כל'!

העורכים